

היבטים טרמינולוגיים בנבואות התקומה ביחזקאל

טובה גנזל

עיון בכותרות שנתנו החוקרים בשנים האחרונות לנבואות ביח' לג-לט מעיד על מגוון העמדות למסר הנבואי העולה מהן.¹ בלוק כינה את פרקים לד-מח 'מסרים חיוביים של תקווה לישראל',² שורץ ראה בפרקים אלה ביטוי להשקפתו הקודרת של יחזקאל על אודות תקומת ישראל,³ כשר כינה את פרקים לג-לט 'גאולה ונחמה',⁴ וג'ויס כינה אותם 'תקוות לעתיד שטוף שמש'.⁵ במאמר זה אציע שהמינוח המדויק ביותר לתיאור נבואות אלו ביחזקאל הוא 'נבואות תקומה' (Restoration).⁶ מינוח זה הוא ביטוי לשוני המשקף את אופיין המיוחד של הנבואות הללו, שכן מחד, בהשוואה להיקף הימצאותו בנבואות נחמה וישועה של נביאים אחרים,⁸ מוטיב הנחמה כמעט שאיננו מצוי

* גרסה קודמת של מאמר זה הוצגה בסמינר המחלקתי בחוג למקרא שבאוניברסיטת חיפה בשנת תשע"ב. אני מודה למשתתפים ולד"ר רוני גולדשטיין, ד"ר איתמר כסלו ואריאל קופילוביץ ששאלותיהם סייעו לי בהכנת הגרסה הנוכחית. תודתי לקרן בית-שלום, קיוטו, יפן, שתמיכתה בשנת תשע"ב אפשרה את כתיבתו של מאמר זה.

1 לא כל נבואה המתארת את עתיד העם יכולה להיות מכונה 'נבואת תקומה'. מאמר זה יתמקד בתיאורי התקומה של יחזקאל ולא ידון בנבואות המכוונות לגויים ובמלחמתו של ה' בהם, בנבואות העוסקות בתיאורים אסקטולוגיים לרבות נבואות 'יום ה' ובחזון המקדש בעתיד ביחזקאל מ-מח, שהעם מודר ממנו כמעט לגמרי.

2 Positive Messages of Hope for Israel. בלוק, יחזקאל כה-מח, עמ' 268.

3 Ezekiël's Dim View of Israel's Restoration. שורץ, השקפתו הקודרת של יחזקאל.

4 כשר, יחזקאל, עמ' 627.

5 sunny uplands of hope. ג'ויס, יחזקאל, עמ' 196.

6 קדרי, מילון, עמ' 1182.

7 בעקבות גרינברג, יחזקאל כא-לז. אמנם פרושו מסתיים בפרק לז, אולם לפרקים לה 1-15 הוא נתן את הכותרת Reclaiming and Renewing the Land; לפרק לז 16-38 את הכותרת Restoration for the sake of God, ולפרק לז 1-14 – The resurrectional metaphor of national restoration

8 לשם ההשוואה יצוין כי נבואות מקבילות בירמיה, שאמנם אין בהן אחידות, מכונות בדרך

כאן,⁹ ומידת האופטימיות מצומצמת, ומאידך מודגשת חזרת העם לארץ בעתיד ותקומתו בתוכה.

בירור טרמינולוגי

בחינת נבואות התקומה¹⁰ המופנות לעם ביח' יא 17-21; כ 33-44 ובפרקים לג-לט (לד; לו 16-38; לז 15-28; לט 25-29) העלתה כי ניתן להבחין בשדה סמנטי נבדל המייחד נבואות אלה.¹¹ לתיאורי תקומת העם ביחזקאל יש שדה סמנטי משותף, והם חולקים טרמינולוגיה משותפת¹² וייחודית: טהרת העם על ידי ה' ("וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם מכל טמאותיכם ומכל גלוליכם אטהר אתכם", לו 25, 33; לז 23),¹³ קידוש שם ה' ("וקדשתי את שמי הגדול המחלל בגוים", לו 23; לח 16, 23; לט 27),¹⁴ שפיכת רוח ה' על עמו ("אשר שפכתי את רוחי על בית ישראל", לט 29),¹⁵ והבטחה למקדש שיעמוד בקרב

-
- כלל 'נבואות נחמה'. נחמה משמעה הבעת חמלה, הרגעה או פיוס באמצעות מילים (בדרך כלל בהקשר של שכול). ראו במילונים השונים תחת הערך 'נחמה': BDB, עמ' 637; TLOT, כרך 2, עמ' 734-739; HALOT, כרך 2, עמ' 688-689; TDOT, כרך 4, עמ' 340-355; קדרי, מילון, עמ' 708-709. סיווג הנבואות בקרב חוקרים בצורה זו או בסגנון דומה מצוי כבר בין מפרשי ירמיה. למשל, הולדיי, ירמיה, עמ' 141, כינה את פרקים ל-לא The Book of Comfort, ותומפסון, ירמיה, עמ' 551, כינה אותם The Book of Consolation. שורץ, השקפתו הקודרת של יחזקאל, עמ' 46 והערה 7. הגדרה זו של נבואות יחזקאל כנבואות 'תקומה', ונבואות ירמיה כנבואות 'נחמה' מבחינה ביניהן ובין 'נבואות גאולה' המתארות בדרך כלל ישועה והצלה על ידי ה'. למשמעות הכפולה של 'גאולה' ראו במילונים השונים תחת הערך 'גאל': BDB, עמ' 145; HALOT, כרך 1, עמ' 169; TDOT, כרך 2, עמ' 350-355; TLOT, כרך 1, עמ' 288-289; קדרי, מילון, עמ' 135.
- 10 כפי שיובהר במהלך המאמר, אני סבורה שמונח זה מקיף את כל הנבואות ביחזקאל העוסקות בגורל ישראל בעתיד, וכי אין בספר נבואות ישועה או גאולה אחרות שאינן בגדר 'נבואות תקומה'.
- 11 לרשימה זו שני יוצאי דופן: (1) יח' טז 60-63, שבו נזכרת הברית של האל עם עמו, וההבטחה כי ברית זו תקיים לעולם ללא קשר למעשי העם, וייתכן שזאת תוספת משנית. ראו: גנזל, תיאורי תקומת ישראל, עמ' 203-204; (2) יח' לט 25, שיידון להלן.
- 12 לוסט (קיבוץ ושיבה), דן בנוסחאות המתארות את קיבוץ ישראל מן העמים ושיבתו לארצו. מאמר זה ינסה להרחיב את היריעה ולדון בשדה הסמנטי של נבואות התקומה כמכלול. ראו: שורץ, מטרת שיבת ישראל.
- 13 טהרת העם על ידי ה' מופיעה פעם אחת גם ביר' לג 8 וייתכן כי תיאור יוצא דופן זה לירמיהו והבטחת שיבה מן הגלות מעידים על השתייכותו לרובד העריכה של הספר. ראו: רום-שילוני, זהות קבוצתית, עמ' 36.
- 14 וכן כ 41; כח 22 שאינם חלק מנבואות התקומה.
- 15 שפיכת רוח מופיעה ביואל ג, 1-2 ובזכ' יב, 10. נראה כי נבואת יואל הושפעה מנבואות

העם לעולם ("ונתתי את מקדשי בתוכם לעולם", לז 26, 28).¹⁶ עוד ניתן להבחין בטרמינולוגיה שהיא רווחת ביחזקאל אך איננה ייחודית לנבואותיו: הוצאה / לקיחה / איסוף של העם מבין העמים / הארצות / הגויים על ידי ה', קיבוצם על ידי ה', הבאה / כינוס של העם לאדמתם על ידי ה' וידיעת העם את ה'.¹⁷ טרמינולוגיה זו נבדלת מן השכיחה בנבואות הנחמה שמחוץ לספר יחזקאל. לשם השוואה, בכל נבואות הנחמה שבספר ירמיה¹⁸ (ג 14-18; טז 14-15; כג 3-8; כד 4-7; כט 10-14; ל-לג;¹⁹ מו 27-28; נ 34) קיימת טרמינולוגיה שאיננה ביחזקאל, המחדדת את השדה הסמנטי הייחודי של נבואות התקומה בספר יחזקאל.²⁰

ראשית, יש מונחים שאינם נזכרים בנבואות התקומה ביחזקאל אך מופיעים ביחזקאל בפרקים א-כד בהקשר שלילי ובירמיה בהקשר חיובי. ביחזקאל: "לא אפרע ולא אחוס ולא אנחם" (כד 14), ואילו בירמיה: "ונחמתים ושמתים מיגונם" (יר' לא 12, וראה 18-19; מב 10);²¹ ביחזקאל לא מיוחסים לאל רחמים, ואילו בירמיה האל מרחם ("הנני שב שבות אהלי יעקב ומשכנתיו ארחם", ל 18;

יחזקאל. ראו: גנזל, נבואות יואל.

16 מחוץ לנבואות התקומה מצוי גם השורש כפ"ר. כפרה אמנם מופיעה פעם אחת גם ביר' יח 23, אולם אז היא באה בהקשר שלילי: "אל תכפר על עונם".

17 וראו: ברין, מחקרים, עמ' 287-298.

18 בעיות הקומפוזיציה של נבואות הנחמה בירמיה ומקומן בספר הן נושא מורכב, ועל כן טווח הזמנים והעריכות המוצע לנבואות הנחמה בספר גדול. דיון ממצה ביחס שבין רובר הנבואות ובין שכבות העריכה שהוא עבר חורג מגבולותיו של מאמר זה. לדיונים ממצים בתהליכי העריכה שעבר הספר ראו, בין השאר: הולדיי, ירמיה, כרך ראשון עמ' 1-17; הרן, האסופה המקראית, ג, עמ' 31-57; הופמן, ירמיה, כרך ראשון בעיקר עמ' 58-81; כרך שני, עמ' 568-574; הנ"ל, וערכו את הנתחים; הנ"ל, איטיולוגיה ועריכה; זומר, אור חדש; קארול, ירמיה, עמ' 39-50; מקיין, ירמיה, כרך שני, עמ' clvi-clxiv; אלברטס, ישראל בגולה, עמ' 312-345.

19 ל 3, 8-11, 18-25; לא (למעט פס' 35-36); לב 36-44; לג 6-26.

20 באופן כללי יש שדה סמנטי נבדל לכל ספר. האפיון הטרמינולוגי היה הבסיס שעל פיו ניסו חוקרים רבים להבחין בין נבואות מקוריות של ירמיהו לכאלה שהוסיפו אחרים לספרו ובין נבואה לפרוזה ולתאריך נבואות בספר על סמך בית היוצר שלהן. מכל מקום, בשל קוצר היריעה יתמקד מאמר זה בשדה הסמנטי המייחד את יחזקאל בלי להרחיב בספרי הנבואה האחרים.

21 נבואות הנחמה הללו מופנות לעתיד, והן מצויות בירמיה לצד נבואות המופנות לשנות החורבן, ושהמסר הנבואי בהן הוא שהעיר עתידה להיחרב (יר' ד 28; טו 6; יח 8-10), וכי עתה האל לא ינחם, כשם שלא ינחם בעבר – כ 16 (בהפיכת סדום ועמורה); כו 3, 13, 19 (בעת מלכות יהויקים). השורש נח"ם מופיע גם בקינות על אירועי החורבן (ח 6; לא 14). לנבואות אלה, המתארות את היעדר הנחמה והחורבן הקרב, מצויות מקבילות ביחזקאל: ה 11; יד 22-23; טז 54; כד 14.

וראה לא 20; לג 26)²², ושלא כירמיה, ביחזקאל לא נזכרת אהבת האל לעמו (והשווה יר' ב 2: "זכרתי לך חסד נעורייך אהבת כלולתיך"; כ 4; לא 2), והמילה 'טוב' כמעט שאיננה מופיעה בו בהקשר חיובי (למעט לד 14; והשווה יר' כד 5-6: "כן אכיר את גלות יהודה... לטובה ושמתי עיני עליהם לטובה", כט 10; לא 11, 13; לב 39, 42; לג 9, 11, 14)²³.

שנית, יש מונחים שחסרים בנבואת התקומה של יחזקאל וחסרונם בולט על רקע תפוצתם בנבואות הנחמה בירמיה: הביטויים 'חסד' (יר' ב 2; לא 20; לב 18; לג 11), 'שמחה' (טו 16; לא 6, 12; לג 11; נ 11), 'סלח' (לא 33; לג 8; לו 3; נ 20) ומיעוט השימוש בשורש שו"ב ביחזקאל (בהשוואה לתפוצתו בנבואות הנחמה בירמיה: שובו, והשיבותים, ישובו, להשיב, ושבתי, שוב-שבות ואשובה)²⁴.

לשדה הסמנטי הייחודי של יחזקאל שהראינו כאן יש ביח' לט 25 יוצא דופן אחד בלבד, שאינו תואם את הכלל שעמדנו עליו: "עֲתָה אָשִׁיב אֶת שְׁבִית (קרי: שְׁבוּת) יַעֲקֹב וְרַחֲמָתִי כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל וְקִנְאָתִי לְשֵׁם קְדֹשִׁי". פסוק זה, הדומה בלשונו לנבואות הנחמה שבירמיה (בעיקר יר' ל 18; לג 26) כולל את הפעלים רח"ם ושו"ב. הימצאותם של ביטויים חריגים אלה ביחזקאל עשויה להיות מוסברת בשתי דרכים: האחת – שיש כאן שינוי מכוון ביחידה הנבואית המסיימת את נבואות התקומה ביחזקאל. אפשרות אחרת היא כי פסוק זה הוא משני.²⁵ יתכן שבעת כתיבת הנבואות או עריכתן הורגש חסרונה של נקודת המבט המנחמת – חיסרון המאפיין את נבואות התקומה ביחזקאל. על כן בפרק לט, בסופו של קובץ זה, נוספה נימה נבדלת משאר נבואות התקומה שבספר, ומטרתה למתן את המסר הנוקשה שהובע עד עתה. עם זאת בהתחשב בכך שקיימות ביחזקאל כמה נבואות תקומה שמשולבים בהן פסוקים הכוללים נימה אופטימית, נראה כי התמונה איננה כה קודרת כפי שטען שורץ.²⁶

- 22 אשר ליח' לט 25 ראו להלן.
 23 לדיון בשימושו של ביטוי זה במקרא ראו: ברין, לשונות טוב.
 24 בקינג, יראה וחירות, עמ' 296-297; הופמן, ירמיה, עמ' 174, דיון במופעיו של שו"ב בספר ירמיה. מלבד התפוצה הרחבה של שו"ב בירמיה בהשוואה לשאר ספרי הנבואה בכלל ולספר יחזקאל בפרט, יחזקאל משתמש בפועל זה בעיקר להטחת ביקורת בעם על שנמנע מלשוב, ואילו ירמיהו משתמש בו לתאר את תשובת העם.
 25 כמה חוקרים סבורים כי פס' 25 הוא תחיבה משנית. ראו: שורץ, השקפתו הקודרת של יחזקאל, עמ' 53 והערה 30; ג'ויס, יחזקאל, עמ' 195-196.
 26 גנזל, תיאורי תקומת ישראל.

נבואות ה'לב'

על מנת להדגים את הטרמינולוגיה הייחודית ביחזקאל ניתן לעיין בדוגמה שבה המאפיינים המשותפים של נבואות יחזקאל וירמיהו ניכרים, אך גם אז שומרת נבואת יחזקאל על מאפייניה הייחודיים. במבט ראשון בנבואות ה'לב' ביחזקאל וירמיהו²⁷ ניכר המכנה המשותף ביניהן: בשתייהן ה' כופה את רצונו על לב העם (יח' יא 19; יח 31; לו 26-27; יר' כד 7; לא 32; לב 39-41). רבים השוו בין הנבואות והסיקו מההבדלים ביניהן מסקנות שונות. יש שהראו מאפיינים משותפים לנבואות וטענו לדגם כלשהו שהשפיע על עיצובן, בהם ויינפלד שטען: "מצאתי שהמרכיבים מובילים אותנו לאבטיפוס משותף. מסתבר שהנביאים לא המציאו מוטיבים כי אם היו קשורים לאיזה דגם".²⁸ וכיוצא בו ציין קלמנטס "שמכנה משותף רחב קיים בבסיס הנבואות למרות הוריאציות והביטוי האישי של כל נבואה".²⁹ ויש שהתמקדו בהבדלים בין הנבואות וניסו להציג הבדלי גישות ביניהן והשפעות אפשריות של הנבואות זו על זו.³⁰

הצעתו היא שמלבד קווי הדמיון או השוני שבין הנבואות יש לבחון את השדה הסמנטי שלהן ובאמצעותו לעמוד על המסר הייחודי והנבדל של כל אחד משני הנביאים.³¹ ביחזקאל ניתן לעם 'לב חדש' בשתי נבואות שונות: בראשונה – יא 19, המסר הנבואי המועבר לגולים הוא כי ימיו של המקדש ספורים, ובשנייה – לו 24-27, ה' מסיר את לב האבן ונותן לב בשר בטקס טהרה ייחודי. בפסוקים אלה כמו בפרק יא מדגיש הנביא כי רק כך ילך העם בחוקות ה' ובמשפטיו ועל ידי זה יוכל לשבת בארץ ולהיות עמו של ה'. יושם על לב כי הנבואות הללו אינן כוללות מילות עידוד, הרגעה, נחמה או שמחה, ונתינת הלב מתוארת כמעשה טכני ומאולץ מייאוש של האל מעמו ומתוך הכרה שהעם לא יחזור למוטב בלי שהאל יחליף את לב העם.³²

ההשוואה של המסר הנבואי של נבואות אלה עם נבואות הלב בספר ירמיה, שכוללות סוג ספרותי אחר בכל אחד, מלמדת שהנבואה ביחזקאל שונה במהותה מזו שבירמיה. בירמיה מטרת נתינת הלב היא ידיעת ה' ושיבת העם לה' בכל

27 על משמעות הלב כמקור ידיעה בנבואות אלו ראו: קרסיק, תיאולוגיות, עמ' 106, 110-111, 114-124.

28 ויינפלד, חזון יחזקאל, עמ' 328.

29 קלמנטס, נבואה, עמ' 196.

30 איילי, הבקשות ליראת שמים; קליין, הנבואה ממשיכה; ברין, מחקרים, עמ' 261-265.

31 להשוואת נבואות הגאולה ביחזקאל וירמיה לשם קביעת מקוריותן ראו: ראיט, תיאולוגיה של גלות, עמ' 106-127. עם זאת ראיט אינו מבסס את מחקרו על דיון לשוני.

32 וראו: הופמן, יחזקאל כ, עמ' 480-481.

לבם (פרק כד). הברית בין ה' לעמו תיכתב על לבם כחלק מנתינת הלב (פרק לא).³³ ה' ייטיב וישיש עם עמו, וכך העם ירא את ה' ולא ישוב מעליו (פרק לב).³⁴ גם ההזדהות של ה' עם עמו בירמיה שניכרת גם במילים "בְּכָל לְבִי וּבְכָל נַפְשִׁי", המזכירות את ציווי ה' לעמו לאהוב את ה' "בכל לבבך ובכל נפשך" (דב' ו 5) ומדגישות את חלקו של ה' בנחמה בעתיד, אינה קיימת בצורה זו ביחזקאל.³⁵

תפיסתו התיאוצנטרית של יחזקאל

ההסבר השכיח שבאמצעותו מוסבר השדה הסמנטי של יחזקאל הוא ייחוסו הכוהני.³⁶ אך נראה כי הסבר זה, אף שהוא נכון, איננו נותן מענה מספק ומלא לשדה הסמנטי שעמדנו עליו ואיננו יכול לשמש הסבר יחיד. ראשית, לא מעט מחקרים שפורסמו לאחרונה הראו זיקות טקסטואליות גם בין יחזקאל לספר דברים ושאר הספרות הדויטרונמיסטיות.³⁷ מכאן נראה כי לא ניתן לתלות את הקשר שבין יחזקאל לספרות הכוהנית כהסבר יחיד ובלעדי לשדה הסמנטי הייחודי של הנביא בתחום זה.

שנית, אין 'תיאורי גאולה' בספרות הכוהנית בתורה שיחזקאל היה יכול לשאוב מהם את אוצר הביטויים הייחודי לו.³⁸ תיאורי אחרית הימים והשבת ה' את עמו לארצו הקרובים בלשונם לאלה שביח' לט 25 מצויים בספר דברים

33 שלא ככתיבה על האבן (הלוחות בעבר) ולהבדיל מלב האבן שאת הסרתו מדגיש יחזקאל פעמיים.

34 לדיון באופיים של פסוקים 36-41 והגדרתם כחלק מרובד העריכה של הפרק ראו: רוס-שילוני, ירמיה לב, 203-208.

35 הצעה זו גם דוחה הצעות שלפיהן ניתן להשליך מנביא לנביא. למשל, קליין מכנה את הנבואה ביח' לו 'הברית החדשה', אף שהמילה 'ברית' איננה מופיעה בה. הנחת היסוד שלו היא שנושא הנבואה ביחזקאל הוא כיצד העם יקיים את בריתו עם אלוהיו, והיא לקוחה מן ההשוואה לירמיה ומההשלכה של נבואות אלו זו על זו. בדרך זו נצבע יחזקאל בצבע לא לו.

36 לדוגמה וונג, רעיון התוכחה ביחזקאל, עמ' 78-119.

37 מאמר זה מצטרף למחקרים קודמים בנושא. לדוגמה, לויט-כהן, יחזקאל בחלון המאה, המסכמת בעמ' 274: "Ezekiel adapts Deuteronomistic motifs and expression to illustrate the prophet's new and original assessment of Israel in the light of the Exile". במקום אחר הדגמתי כיצד בנושא תיאורי עבודה זרה קשור יחזקאל לספר דברים דווקא ולא לספרות הכוהנית. ראו: גנזל, טרנספורמציה.

38 התיאור הקרוב ביותר לנבואות גאולה בספרות הכוהנית הוא הבטחת ה' לירושת הארץ בוי' כ 24 (והוא אינו כולל הבטחה לגאולה); כו 3-13 (וגם זו הבטחה לברכה ולא לגאולה לאחר פורענות), 42, 44-45.

דווקא (ד 29-31; ל 1-10).³⁹ יתר על כן, המונחים האופייניים ליחזקאל (הוצאה, קיבוץ, הבאת העם לאדמתם וידיעת העם את ה') מצויים הן בספרות הכוהנית (שמ' ו) והן בדב' ל 3-5, לצד טרמינולוגיה שאיננה ביחזקאל: "וְשָׁב ה' אֶלְהֵיךָ אֶת שְׁבוּתֶךָ וְרַחֲמֶךָ וְשָׁב וְקִבְּצֶךָ מִכָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר הִפִּיצֶךָ ה' אֶלְהֵיךָ שָׁמָּה אִם יְהִי נִדְחָךְ בְּקִצֵּה הַשָּׁמַיִם מִשָּׁם יִקְבְּצֶךָ ה' אֶלְהֵיךָ וּמִשָּׁם יִקְחֶךָ. וְהִבִּיאֶךָ ה' אֶלְהֵיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יִרְשׁוּ אֲבֹתֶיךָ וַיִּרְשָׁתָּהּ וְהִיטְבָהּ וְהִרְבָּה מֵאֲבֹתֶיךָ".⁴⁰ השוואת נבואות התקומה ביחזקאל עם פסוקים אלה בספרות התורה מעלה כי למרות קווי הדמיון הרבים בין הספרות הכוהנית בכלל וספר ויקרא כו בפרט,⁴¹ ובין ספר יחזקאל, אין קווים אלה מהווים מענה מספק שניתן להסביר באמצעותו את מכלול ההבדלים שבין נבואות הלב בירמיהו לאלה שביחזקאל.⁴² לכן יש לחפש הסבר מדויק שמביא בחשבון מאפיינים נוספים.

הסבר אפשרי אחר הוא ההקשר ההיסטורי של ספר יחזקאל. אמנם שאלת הכתיבה והעריכה של ספר יחזקאל לוטה בערפל במידה רבה,⁴³ אך בעניין ההקשר ההיסטורי של נבואותיו יש בעשורים האחרונים הסכמה ההולכת ומתרחבת.⁴⁴ ייתכן שיחזקאל שניבא בגלות ולא נכח בעת החורבן בירושלים, לא היה עד למצבם של תושבי העיר בשנות הרעב הקשה ושרפת המקדש. לפיכך קריאות הכאב והצער לא עמדו לנגד עיניו, מה שאין כן אצל ירמיהו, כפי שעולה מהנבואות שבספר ירמיה המשקפות את מצוקת יושבי ירושלים בתקופה שקדמה לחורבן. ייתכן שהיה זה מרכיב חשוב בהיעדר נחמה בנבואות

39 על ייחודם של דב' ד 29-30; ל 1-10 והקשר התוכני בניהם ראו: ברטלר, דברים ד, בעיקר עמ' 45-47, והביבליוגרפיה שם.

40 אני מקבלת את מסקנתו של לוסט (קיבוץ ושיבה, עמ' 123-126), ולפיה המובאות מירמיה אינן דויטרונומיסטיות, אולם אין כל הכרח לקבל את טענתו שדב' ל 3-4 מסתמך על ירמיה ויחזקאל, שכן הביטויים שבו אינם אופייניים לספר דברים או לכתבים הדויטרונומיסטיים. בספר דברים אין פסקאות נוספות העוסקות בגאולה והמכילות אוצר מילים וביטויים אחר, לכן יהיה קשה להגיע למסקנות חד-משמעיות בהתבסס על פסקה אחת בלבד.

41 רבים דנו בקשר שבין ויקרא כו ליחזקאל. אשר לכיוון ההשפעה ראו לאחרונה: מולר, השקפה על הגלות, עמ' 208-209, והביבליוגרפיה שם בהערה 6.

42 ראו דוגמה למסקנה זו גם אצל לין, יחזקאל וירמיה.

43 נראה שמעט בלבד ידוע על מערכת הזיקות וקווי ההשפעה בין יחזקאל לירמיהו. ראו: אונטרמן, מתשובה לישועה, עמ' 167-170; הולדיי, האם יחזקאל הכיר את ירמיהו, עמ' 31-34; לין, יחזקאל וירמיהו; הנ"ל, תוקעים באותו השופר. אשר למסורות ירמייניות שהועברו ליחזקאל ראו: פייוגר, ירמיהו ויחזקאל, במיוחד הביבליוגרפיה הממצה בעמ' 171-197.

44 למשל את פירושיהם של גרינברג, בלוק וג'ויס.

בספר יחזקאל, המתמקדות במסר הנבואי שלפיו העם עתיד לשוב לארצו.⁴⁵ כך מחזקת נבואת יחזקאל את מעמד הגולים ועליונותם בהשוואה למעמדה של השארית שנותרה בארץ בשנות החורבן ולאחריו, שלא כנבואת ירמיהו, שהדעת נותנת שחלקים ממנה נאמרו בצל השנים שבהן חווה העם מצור, רעב, הרס וחורבן, ולכן הגרעין המשותף לנבואות אלו של ירמיהו היה נחמה דווקא, שכן נחמה היא מרכיב הכרחי בהתמודדות עם ההווה וציפייה לעתיד אחר.⁴⁶ אולם נראה שההסבר המתקבל ביותר לקיומו של שדה סמנטי ייחודי בנבואות התקומה ביחזקאל קשור בתפיסתו התיאוצנטרית של הנביא, שנבדלה למשל מתפיסתו הגיאוצנטרית של ירמיהו. האל פועל לקדש את שמו לעיני הגויים ולא למען העם, ומסיבה זו מדגישות הנבואות קשת רחבה של פעולות שתכליתן קידוש שם ה' והודעת שמו בעולם ואינן כוללות נחמה, שמעצם טיבה מופנית לעם בלבד ולא לה'.⁴⁷

בשולי הדיון עומדת השאלה כיצד יש לשייך נבואות לסוגה מסוימת. חקר המקרא עוסק זה שנים רבות באפיון נבואות לסוגות, ואחת הסוגות שזכתה ועדיין זוכה לדיון נרחב היא 'נבואות הגאולה'. אבני דרך חשובות בקביעת קריטריונים לקטלוג ואפיון נבואות הגאולה הן עבודותיהם של תומאס ראיט⁴⁸ וקלאוס ווסטרמן.⁴⁹ שניהם – כל אחד בדרכו, הניחו את התשתית המגדירה את המבנה וגם את המוטיבים האופייניים לנבואות הגאולה. לדוגמה, ווסטרמן הראה שכל נבואת גאולה כוללת שלוש קטגוריות: הבטחה או נבואה לעתיד טוב, הצהרה כי תהיה גאולה ותיאור הגאולה. בדרך זו שויכו נבואות שכללו את המרכיבים הללו לסוגה אחת באופן המאפשר לקשור ביניהן וללמוד מאחת על האחרת. לגישה זו, שלפיה יש להבין את הנבואות, צורת התפתחותן, זמנן

45 על ההשפעות האפשריות של היותו של יחזקאל גולה על תוכן נבואותיו בכלל ראו: סמית'–כריסטופר, תיאולוגיה מקראית, עמ' 75–104.

46 לדיון בזהות מחבר הנבואות ושלבי העריכה השונים שהן עברו ראו: דרייבר, מבוא לספרות המקרא, עמ' 247–250; ראיט, תיאולוגיה של גלות, עמ' 110–112; לוסט, קיבוץ ושיבה, עמ' 127–136; הרן, האסופה המקראית, ג, עמ' 62–66, 85–88.

47 נושא הגאולה מצוי בנבואות רבות ביש' מ-סו, וברעתי לייחד להן דיון נפרד. דוגמה אחת היא השימוש בשורש גא"ל בנבואות הללו. בפרקים אלה בישעיה מופיע השורש 20 פעמים, בירמיה פעמיים (לא 11; נ 34), וביחזקאל כלל לא. דוגמאות נוספות ניתן למצוא בביטוי 'הצלתי' המופיע ביחזקאל רק בזיקה להצלת העם ממנהיגי העבר המושחתים (לד 10, 12, 22, 27), ובביטוי 'הושעתי' המופיע רק בזיקה לתשועה מהיטמאות ומחטא (לו 29; לז 23). על נושאים ייחודיים המופיעים בנבואות ישעיהו השני והשלישי הנעדרים מנבואות יחזקאל וירמיהו ראו: שמיד ושטק, ציפיות לתקומה.

48 ראיט, תיאולוגיה של גלות, עמ' 174–230.

49 ווסטרמן, נבואות גאולה.

והמסר הנבואי העולה מהן לפי מידת התאמתן לסוגה שהן משתייכות אליה, קמו מקטרגים רבים וערערו על הדפוסים האלה מכמה כיוונים.⁵⁰ במאמר זה נדון מקרה אחד שבאמצעותו ניתן לבחון מחדש את אפיון הסוגה. הדגשת המאפיינים הייחודיים של נבואות התקומה ביחזקאל מלמדת כי לצד חיפוש תבניות משותפות אל לנו לטשטש את המרכיבים הייחודיים של נבואות התקומה או הגאולה של כל אחד מהנביאים. נראה לי כי התבניות על הווריאציות השונות שלהן מחדדות את המשותף ומעודדות פיתוח, תיקון ואף השלמה של חסרים, החסרים רק לכאורה, מנבואה אחת לאחרת. משום כך כמעט בלי משים סיווג הנבואות על ידי חוקרים משקף את הציפייה שלנו מסוג כלשהו של נבואות שלעתים מחליף את העיון הקפדני בתוכנו. נראה כי עיון בשדה הסמנטי הייחודי שכל נביא משתמש בו הוא שלב הכרחי למתן כותרת ליחידות נבואיות ואף בפרשנות היחידות עצמן.

50 בלוק, יחזקאל כה-מח, עמ' 268-272. לדוגמה, ריינר אלברטס (ישראל בגולה, עמ' 166-179), טען שההבחנה בין הקטגוריות שהציע ווסטרמן היא מלאכותית ומעגלית וקרא לעיון מחודש בה כדי לייצר קטגוריות חדשות. אחרים הציעו כי המתודה כולה ראויה לבחינה מחודשת. למשל, פלויד (מגמות בביקורת הצורה), הציע להעביר את מוקד הדיון של חקר הסוגים מההקשר ההיסטורי להקשר הספרותי של הנבואות ורק אז לשוב ולעסוק בשאלת הסוגה וההקשר ההיסטורי. וראו: סויני ובן-צבי, ביקורת הצורה.

ביבליוגרפיה

- J. Unterman, *From Repentance to – מתשובה לישועה – Redemption: Jeremiah's Thought in Transition* (JSOTSup 54), Sheffield 1987
- איילי, הבקשות ליראת שמים – נגה איילי, "הבקשות ליראת שמים בספרות המקרא ובכתובות הבבליות", תרביץ עד (תשס"ה), עמ' 321-369
- R. Albertz, *Israel in Exile: The History and – ישראל בגולה – Literature of the Sixth Century B.C.E.*, Leiden 2004
- D.I. Block, *Chapters 25-48 in The Book of – יחזקאל כה-מח – Ezekiel*, Grand Rapids 1998
- B. Becking, *Between Fear and Freedom – Essays – יראה וחירות – on the Interpretation of Jeremiah 30-31*, Leiden 2004
- M. Brettler, "A 'Literary Sermon' in Deuteronomy – דברים ד – 4", in: S. Olyan (ed.), *A Wise and Discerning Mind: Essays in Honor of Burke O. Long*, Atlanta 2000, pp. 33-50
- ברין, לשונות טוב – ג' ברין, "על כמה מלשונות 'טוב' במקרא", בית מקרא לא (תשמ"ו), עמ' 227-241
- ברין, מחקרים – ג' ברין, מחקרים בספרות הנבואה הקלאסית (ספריית האנציקלופדיה המקראית כב), ירושלים תשס"ו
- P.M. Joyce, *Ezekiel: A Commentary*, New York 2009 – ג'ויס, יחזקאל –
- T. Ganzel, "The Shattered Dream – The Prophecies – נבואות יואל – of Joel: A Bridge between Ezekiel and Haggai", *Journal of Hebrew Scriptures* 11 (2011), pp. 1-22
- T. Ganzel, "The Transformation of Pentateuchal – טרנספורמציה – Descriptions of Idolatry", in: William A. Tooman and Michael A. Lyons (eds.), *Transforming Visions: Transformations of Text, Tradition, and Theology in Ezekiel* (Princeton Theological Monograph Series 127), Eugene 2009, pp. 33-49
- T. Ganzel, "The Descriptions of the – תיאורי תקומת ישראל – Restoration of Israel in Ezekiel", *VT* 60 (2010), pp. 197-211
- M. Greenberg, *Ezekiel 21-37* (AB 22A), New – יחזקאל כא-לז – York 1997
- S.R. Driver, *An Introduction to the – מבוא לספרות המקרא – Literature of the Old Testament*, Cleveland 1956
- W. Holladay, "Had Ezekiel Known – האם יחזקאל הכיר את ירמיהו – Jeremiah Personally?" *CBQ* 63 (2001), pp. 31-34

- W.L. Holladay, *A Commentary on the Book of the Prophet Jeremiah* (2 vols; Hermeneia), Minneapolis 1986-1989
- Y. Hoffman, "Aetiology, Redaction and Historicity in Jeremiah XXXVI", *VT* 46 (1996), pp. 179-189
- הופמן, וערכו את הנתחים – 'י הופמן, "וערכו את הנתחים" (ויק' א, ח) – משיטות העריכה בספר ירמיה", בתוך א' אופנהיימר וא' כשר (עורכים), דור לדור – משלהי תקופת המקרא ועד חתימת התלמוד, קובץ מחקרים לכבוד יהושע אפרון, ירושלים תשנ"ה, עמ' 57-72
- הופמן, יחזקאל כ – 'י הופמן, "לשאלת המבנה והמשמעות של יחזקאל פרק כ", בית מקרא כ (תשל"ה), עמ' 473-489
- הופמן, ירמיה – 'י הופמן, פירוש מדעי לספר ירמיה (מקרא לישראל), תל-אביב תשנ"ב [2 כרכים]
- הרן, האסופה המקראית – האסופה המקראית – תהליכי הגיבוש עד סוף ימי בית שני ושינויי הצורה עד מוצאי ימי הביניים, ירושלים תשנ"ו-תשס"ח
- וונג, רעיון התוכחה ביחזקאל – Ka Leung Wong, *The Idea of Retribution in the Book of Ezekiel* (SVT 87), Leiden 2001
- ווסטרמן, נבואות גאולה – C. Westermann, *Prophetic Oracles of Salvation in the Old Testament*, K. Crim (trans.), Edinburgh 1991
- ויינפלד, חזון יחזקאל – מ' ויינפלד, "חזון יחזקאל על לב חדש ורוח חדשה בהשוואה לחזון ירמיהו על ברית חדשה", בתוך עיונים בספר יחזקאל, ירושלים 1982, עמ' 309-330
- זומר, אור חדש – B.D. Sommer, "New Light on the Composition of Jeremiah", *CBQ* 61 (1999), pp. 646-666
- לויט-כהן, יחזקאל בחלוף המאה – R. Levitt Kohn, "Ezekiel at the Turn of the Century", in: A.J. Hauser (eds.), *Recent Research on the Major Prophets*, Sheffield 2008, pp. 273-277
- כשר, יחזקאל – ר' כשר, יחזקאל (מקרא לישראל), ירושלים תשס"ד
- לוסט, קיבוץ ושיבה – J. Lust, "Gathering and Return in Jeremiah and Ezekiel", in: P.M. Bogaert, et. al. (eds.), *Le livre de Jérémie* (BETL 54b), Leuven 1997, pp. 119-142
- לין, יחזקאל וירמיה – H. Leene, "Ezekiel and Jeremiah: Promises of Inner Renewal in Diachronic Perspective", in: J.C. de Moor and H.F. van Rooy (eds.), *Past, Present and Future: Deuteronomistic History and the Prophets* (OTSt 44), Leiden 2000, pp. 150-175
- לין, תוקעים באותו השופר – H. Leene, "Blowing the Same Shofar: An Intertextual Comparison of Representations of the Prophetic Role

- in Jeremiah and Ezekiel”, in: J.C. de Moor (ed.), *The Elusive Prophet; the Prophet as a Historical Person, Literary Character and Anonymous Artist*, Leiden 2001, pp. 175-198
- R. Muller, A Prophetic View of the Exile – השקפה על הגלות – מולר, in the Holiness Code: Literary Growth and Tradition History in Leviticus, in: E. Ben Zvi and C. Levin (eds.), *The Concept of Exile in Ancient Israel and its Historical Contexts*, Berlin 2010, pp. 207-228
- W. McKane, *Jeremiah* (ICC), Edinburgh 1996 – מקיין, ירמיה
- M.A. Sweeney and E. Ben Zvi (eds.), – סוויני ובן-צבי, ביקורת הצורה – *The Changing Face of Form Criticism for the Twenty-First Century*, Grand Rapids 2003
- D.L. Smith-Christopher, *Biblical – תיאולוגיה מקראית – Theology of Exile*, Minneapolis 2002
- D. Vieweger, *Die literarischen Beziehungen – פיווגר, ירמיה ויחזקאל – zwischen den Büchern Jeremia und Ezechiel* (BEAT 26), Frankfurt 1993
- M.H. Floyd, “Basic Trends in the Form- – פלוייד, מגמות בביקורת הצורה – critical Study of Prophetic Texts”, in: M.A. Sweeney and E. Ben Zvi (eds.), *The Changing Face of Form Criticism for the Twenty-First Century*, Grand Rapids 2003, pp. 298-311
- R.P. Carroll, *The book of Jeremiah* (OTL), London 1986 – קארול, ירמיה – קדרי, מילון – מ”צ קדרי, מילון העברית המקראית מאל”ף עד תי”ו, רמת-גן תשס”ו (2006)
- A. Klein, “Prophecy Continued - Reflections – קליין, הנבואה ממשיכה – on Inner-biblical Exegesis in the Book of Ezekiel”, *VT* 60 (2010), pp. 571-582
- R.E. Clements, *Old Testament Prophecy – From – קלמנטס, נבואה – Oracles to Canon*, Louisville 1996
- M. Carasik, *Theologies of the Mind in Biblical – קרסיק, תיאולוגיות – Israel*, New York 2006
- Thomas M. Raitt, *A Theology of Exile: – רייט, תיאולוגיה של גלות – Judgment / Deliverance in Jeremiah and Ezekiel*, Philadelphia 1977
- D. Rom-Shiloni, “Deuteronomic Concepts – רום-שילוני, תפיסות גלות – of Exile Interpreted in Jeremiah and Ezekiel”, in: C. Cohen et al.

(eds.), *Birkat Shalom – Studies in the Bible, Ancient Near Eastern Literature, and Postbiblical Judaism Presented to Shalom M.*

Paul, Winona Lake 2008, I, pp. 101-123

D. Rom-Shiloni, “Group Identities in – זהות קבוצתית – רום-שילוני, Jeremiah: Is It the Persian Period Conflict?” in: E. Ben Zvi, D. Edelman and F. Polak (eds.), *A Palimpsest: Rhetoric, Ideology, Stylistics, and Language Relating to Persian Israel*, (Perspectives on Hebrew Scriptures and its Contexts, 5), New Jersey 2009, pp. 11-46

D. Rom-Shiloni, “The Prophecy for ‘Everlasting – ירמיה לב – Covenant’ (Jeremiah XXXII 36-41): An Exilic Addition or a Deuteronomistic Redaction?”, *VT* 53 (2003), pp. 201-223

B.J. Schwartz, “Ezekiel’s Dim View – השקפתו הקודרת של יחזקאל – שורץ, of Israel’s Restoration”, in: M.S. Odell and J.T. Strong (eds.), *The Book of Ezekiel: Theological and Anthropological Perspectives*, Atlanta 2000, pp. 43-67

B.J. Schwartz, “The Ultimate Aim of – מטרת שיבת ישראל – Israel’s Restoration in Ezekiel”, in: C. Cohen et al. (eds.), *Birkat Shalom – Studies in the Bible, Ancient Near Eastern Literature, and Postbiblical Judaism Presented to Shalom M. Paul*, Winona Lake 2008, I, pp. 305-319

K. Schmid, and O.H. Steck, “Restoration – ציפיות לתקומה – שמיד ושטק, Expectations in the Prophetic Tradition of the Old Testament”, in: J.M. Scott (eds.), *Restoration: Old Testament, Jewish, and Christian Perspectives* (JSJsup 72), Leiden 2001, pp. 41-81